

УДК 343.2:124.5

Костянтин Оробець,*канд. юрид. наук,
доцент кафедри кримінального права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

АКСІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ: ЗМІСТ ТА ЗНАЧЕННЯ

Досліджено проблеми застосування аксіологічного підходу у кримінальному праві. Обґрунтовано пропозиції щодо змісту основних аксіологічних понять та їх співвідношення. З'ясовано предмет вивчення кримінально-правової аксіології. Зроблено висновок щодо значення аксіологічного підходу для вдосконалення чинного кримінального закону та практики його застосування.

Ключові слова: аксіологічний підхід, наука кримінального права, цінність, антицінність, оцінка.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку науки вимагає комплексного, поліаспектного вивчення соціальних процесів і явищ, а також моделювання та прогнозування їх розвитку на тлі розвитку соціуму в цілому, виходячи з якомога більшої кількості релевантних критеріїв. Одним з основних підходів, що дає змогу визначати найважливіші орієнтири суспільного розвитку, є ціннісний (аксіологічний). Тож не дивно, що останнім часом цей підхід вийшов далеко за межі суто філософського вчення й дедалі ширше застосовується у галузевих соціологічних, політологічних, юридичних та інших суспільних науках. За таких умов, як відзначають філософи, пріоритетного значення набувають «прикладні», «прагматичні» аспекти аксіології [1, с. 67].

Практичну спрямованість аксіології, її «вживлення» у різні сфери людської діяльності підтверджує і щільний зв'язок ціннісного підходу з юридичною наукою і практикою законотворення та правозастосування. Усе більше соціальних цінностей набувають правового значення, формально закріплюються у тексті правових актів. Так, в Основному Законі України віднайшло своє офіційне відображення положення про те, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (ч. 1 ст. 3 Конституції України). У кримінальному праві дослідження багатьох понять та категорій, таких як, наприклад, злочин, суспільна небезпечність, вина, кримінальна відповідальність, покарання, неможливо уявити без звернення до аксіологічних понять свободи, справедливості, рівності, безпеки тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових підходів у кримінально-правових дослідженнях аксіологічний підхід залишається одним із найменш розроблених, незважаючи на всю його значущість та актуальність. До монографічних праць, спеціально присвячених проблемам аксіологічного підходу у кримінальному праві, можна віднести хіба що виконану за радянських часів роботу Ю. А. Демидова «Соціальна цінність і оцінка у кримінальному праві» (1975 р.) [2]. На жаль, це дослідження не отримало належного продовження ані в радянській, ані у пострадянській науці. Набагато більша увага приділяється розробленню загальних філософських положень аксіології та аксіології права. Аксіологічні дослідження ж саме у сфері кримінального права сьогодні обмежуються окремими тезовими публікаціями чи фрагментами монографій таких науковців, як В. К. Гришук, О. В. Гришук, М. Г. Іванов, М. Р. Романинець, та деяких інших дослідників, причому здебільшого йдеться про аксіологічні аспекти того чи іншого кримінально-правового поняття, а не про ціннісний підхід як такий.

З огляду на брак наукових праць із зазначеної проблематики, виникає нагальна потреба у виробленні сучасної системної наукової бази аксіологічного підходу у кримінальному праві.

Метою статті є розроблення загальних засад ціннісного підходу у кримінальному праві, з'ясування предмета вивчення кримінально-правової аксіології, основних її понять і значення для кримінально-правової науки та практики.

Виклад основного матеріалу. Право є невід'ємною частиною загальнолюдської культури, що являє собою «сукупність матеріальних і духовних надбань на певному історичному етапі розвитку суспільства і людини, які втілені в результатах продуктивної діяльності» [3, с. 313]. У такому розумінні право охоплює відносно самостійну підсистему духовних (правові цінності як один з елементів суспільного регулювання) та матеріальних (предмети, створені людською працею, наприклад створений з використанням прийомів законодавчої техніки і виражений у текстуальній формі нормативно-правовий акт) цінностей, а також саме по собі є цінністю. Це уможлиблює та навіть робить необхідним проведення аксіологічних досліджень у сфері права.

Традиційно у філософській літературі зазначається, що цінності належать не до сфери сущого (того, що фактично існує), а до сфери належного (того, що має бути). Однак останнім часом у зв'язку з нарощуванням практичного потенціалу аксіологічних досліджень під цінностями розуміють не лише критерії належного, а й значущості, корисності для людини [4, с. 83]. Так само право (у широкому розумінні цієї категорії) не може існувати як ізольована сфера належного (правові ідеї, правові норми, акти законодавства), а повинно обов'язково втілюватися у світі соціальної реальності («правове життя», яке включає правотворчу та правозастосовну діяльність, правовідносини, правову поведінку, що може виражатися й у вчиненні правопорушення, тощо), який, у свою чергу, бере участь у формуванні права, наділенні його матеріальним змістом [5, с. 139]. Слід погодитися з думкою К. В. Горобця про те, що сприйняття права як сфери належного значно спрощує його істинне буття [4, с. 81].

Сферу належного у праві можна розподілити на два «рівні»: «рівень» вимог позитивного права (нижчий) та «рівень» вимог правових цінностей (вищий), що дає змогу, зокрема, визначати, наскільки законодавчі заборони і приписи є правовими. У зв'язку із цим подальше вдосконалення законодавства неможливе без науково обґрунтованого встановлення рівня його відповідності ціннісним вимогам розвитку людини, суспільства, всієї людської цивілізації, що узгоджується з одним з основних завдань аксіології – виявляти співвідношення між сущим та належним [6, с. 3].

На думку О. А. Івіна, з поняттям цінності щільно пов'язане інше фундаментальне поняття теорії пізнання – «істина», що також характеризує відношення між думкою і дійсністю [6, с. 8]. При цьому під істиною

розуміється відповідність думки суб'єкта про об'єкт, а під цінністю – відповідність об'єкта думці про нього [6, с. 11]. В. П. Барішков, навпаки, протиставляє зазначені поняття й зазначає, що ціннісні судження не можуть бути істинними або хибними, аргументуючи це тим, що істина не змінюється з часом, ціннісні поняття мають різні значення за різних епох та різних суспільств [7, с. 4]. У цілому погоджуючись із такою аргументацією, необхідно зробити важливе зауваження, що цінності, як вже зазначалося, – це не лише абстрактні вимоги, а й цілком конкретні характеристики тих чи інших явищ або процесів, які виражають їх значущість щодо певного суб'єкта. Аналогічно під час розгляду ціннісних суджень йдеться не про якісь абстрактні відношення на зразок «суспільство – злочин», а про цілком визначене відношення між конкретним суб'єктом і конкретним об'єктом пізнання за певних умов (наприклад, пізнання конкретного злочинного діяння слідчим). У межах такого відношення ціннісне судження (оцінка) має одноактний характер, оскільки суворо «прив'язане» не тільки до об'єкта, а й до умов часу і місця і тому може бути визнане істинним або хибним.

У будь-якому разі істина не є власне аксіологічним поняттям і може виконувати в межах ціннісного підходу лише роль критерія оцінювання.

На наш погляд, співвідношення між цінністю та оцінкою полягає в такому. Цінності є характеристиками тих чи інших предметів, що виражають їх значущість у відношенні до конкретного суб'єкта (окремої особи, групи осіб, суспільства чи людства в цілому), тобто цілком об'єктивними, а не творами людської уяви. Оцінка предмета як цінності або, навпаки, антицінності суб'єктом пізнання завжди є суб'єктивною, ступінь її відповідності цінності об'єктивній визначається рівнем знань суб'єкта, його звичками, потребами, інтересами, ідеалами, соціальним досвідом тощо, інакше кажучи, його психологією та ідеологією.

Отже, цінність, значущість об'єкта пізнання у відношенні суб'єкта є об'єктивним показником (вимогою, нормою), акти оцінювання є вторинними у тому розумінні, що вони самі по собі не створюють цінності предмета (яка йому вже властива), а лише тією чи іншою мірою відбивають її, проходячи через свідомість суб'єкта. Тому в основу аксіологічного підходу цілком слушно покладено дослідження саме цінностей. Оцінювання також слід включати до предмета вивчення аксіології, однак не як творчий акт, а в контексті визначення його істинності або неістинності. Справжня цінність (або

антицінність) об'єкта у такому розумінні виступає тією істиною, на пізнання якої спрямована діяльність суб'єктів.

У кримінальному праві застосування аксіологічного підходу, безперечно, повинно базуватися на універсальних методологічних засадах, що вироблені філософією, однак водночас ці засади підлягають поглибленню, уточненню, адаптації та специфікації з урахуванням предмета і метода кримінального права, його завдань і функцій.

Особливістю кримінального права є те, що кримінально-правові норми, абсолютна більшість яких є нормами-заборами, як правило, містять не правила (станданти) соціально прийнятної поведінки, а закріплюють ознаки діянь, що негативно впливають на суспільні відносини, завдаючи їм фактичної шкоди або створюючи реальну можливість її заподіяння. У зв'язку із цим аксіологічний підхід дозволяє розкрити *цінність* кримінального права на поточно-му рівні розвитку й окреслити перспективи підвищення його значущості саме як найсуворішого та водночас найдієвішого засобу охорони правопорядку, соціального регулятора, який визначає найбільш небезпечні, абсолютно недопустимі відхилення від соціальних норм та формує примусовий механізм притягнення до кримінальної відповідальності.

Погоджуючись із думкою про те, що цінність права залежить від того, наскільки правильно право відбиває первинні (соціальні) цінності та наскільки ефективно воно їх затверджує й охороняє [8, с. 144], потрібно зазначити, що цінність кримінального права насамперед залежить від його здатності за допомогою найефективніших правових засобів охороняти найважливіші для суспільства цінності. Отже, основними «індикаторами» *власної* цінності кримінального права виступають: 1) об'єкти кримінально-правової охорони (сукупність яких дає відповідь на питання: «що охороняється кримінальним правом?»), їх місце в ієрархії цінностей суспільства; 2) кримінально-правові засоби охорони («заходи кримінально-правового характеру», що дають відповідь на запитання: «за допомогою чого кримінальне право охороняє?»), які можуть бути достатніми, недостатніми та надлишковими.

Крім власної цінності, на теоретичному рівні виокремлюють також *інструментальну* цінність кримінального права, що виражається у його здатності виступати інструментом (одним зі складників механізму) нормативного регулювання й охорони суспільних відносин [9, с. 39]. Критерієм

інструментальної цінності кримінального права є практика його реалізації – вплив на формування правової свідомості і поведінки, розвиток суспільних відносин, діяльність судових та правоохоронних органів тощо. Інструментальна цінність конкретизується у завданнях та функціях кримінального права.

Поряд із власною й інструментальною цінністю, слід звернути увагу на *соціокультурну* цінність кримінального права. Право як феномен культури не може не відображати особливостей соціокультурного розвитку конкретного соціуму. Кримінальне право так само не лише втілює загальні ідеї права, а й враховує унікальний культурний, історичний досвід соціуму, має тенденцію спадкоємності, яку можна простежити, наприклад, у семіотичному аспекті кримінального права: так, терміни «вбивство», «розбій» тощо для позначення відповідних злочинів вживалися у вітчизняному законодавстві починаючи з ранніх етапів існування Київської Русі.

Істиною у кримінальному праві, що визначає спрямованість усієї юридичної діяльності компетентних органів та осіб як особливого різновиду діяльності пізнавальної у цій галузі, є антицінність злочину. Чим більш повно і правильно ця антицінність буде пізнана, тим більш цінним буде саме кримінальне право. При цьому слід враховувати, що злочин є антицінністю у двох розуміннях: як антипод тих чи інших соціальних цінностей, тобто діяння суспільно небезпечне, та як антипод цінностей правових, тобто діяння протиправне. Обсяг цього поняття (категорії) є динамічним, він змінюється разом зі зміною соціальних і правових цінностей на тому чи іншому етапі історичного розвитку суспільства.

Розвиваючи ідеї філософів [10, с. 340], *оцінку* у кримінальному праві можна визначити як співвіднесення, узгодження двох істин – істинного знання про предмет (злочин як діяння, акт людської поведінки, що належить до сфери суцього) та істинного значення законів суспільного розвитку, соціальних і правових норм (що належать до сфери належного).

Зазначене визначення можна конкретизувати на прикладі різних видів юридичної діяльності у сфері кримінального права.

Зокрема, законодавець, приймаючи рішення про криміналізацію або декриміналізацію, пеналізацію чи депеналізацію, може істинно або помилково оцінювати цінність тих чи інших соціальних явищ, правильно чи неправильно співвідносити акти суспільно значущої поведінки із соціальними

нормами. Ступінь відповідності такої оцінки об'єктивній цінності, не кажучи вже про можливе свідоме обстоювання індивідуальних чи групових цінностей замість соціальних, багато в чому визначає в подальшому ефективність кримінального закону та розвиток суспільних відносин: так, перелік суспільно небезпечних діянь, що визнаються кримінальними правопорушеннями, може занадто звужуватися або не виправдано розширюватися; основна увага може приділятися охороні другорядних суспільних відносин замість охорони тих, що справді важливі на конкретному етапі розвитку соціуму; діяння, що не становлять великої суспільної небезпеки, можуть надмірно каратися; частина законодавчих приписів може не виконувати своїх функцій через суперечність між ними і цінностями суспільства тощо.

У правозастосовній діяльності оцінка також відіграє важливу роль. Так, у низці випадків у процесі кваліфікації злочинів виникає потреба у з'ясуванні змісту оціночних понять (наприклад, «істотна шкода», «тяжка наслідки», «велика шкода»), які не мають формальних критеріїв. Призначаючи покарання, суд виходить із власної оцінки тяжкості злочину, тобто того, наскільки суттєво злочинним діянням було порушено суспільні відносини і наскільки ці відносини є цінними для соціуму. Оцінка правозастосовних органів, що не відповідає істині, повинна ставати предметом перегляду, наприклад, у суді вищої інстанції.

Як бачимо, аксіологічні дослідження у кримінальному праві не обмежуються суто теоретичним пошуком цінностей, що пов'язані із цією галуззю права, вони мають цілком конкретне практичне спрямування та прямий зв'язок із правотворчою і правозастосовною діяльністю. Зокрема, застосування аксіологічного підходу може сприяти: 1) створенню комплексної наукової бази законотворчості; 2) уточненню та поглибленню знань у сфері оціночних понять кримінального права; 3) встановленню соціально-правової природи злочину як деструктивного явища, що суперечить соціальному і правовим цінностям; 4) визначенню ціннісних засад кримінальної відповідальності та покарання; 5) більш глибокому розумінню низки принципів кримінального права; 6) розмежуванню кримінального права та кримінального закону за їх соціальною природою та ін.

Висновки і перспективи

З урахуванням наведених положень до предмета вивчення кримінально-правової аксіології потрібно включати такі складни-

ки: 1) цінність самого кримінального права (яку можна поділити на власну, або самоцінність, інструментальну та соціокультурну); 2) цінності, охорону або втілення яких забезпечує кримінальне право, впливаючи таким чином на формування та розвиток системи суспільних відносин, суспільства в цілому; 3) оцінку соціальних явищ і процесів як цінності чи антицінності суб'єктами пізнання при поведінці, що має кримінально-правове значення (наприклад, вчинення злочину, застосування заходів, необхідних для затримання злочинця), або юридичній діяльності компетентних органів державної влади (криміналізація та декриміналізація, пеналізація та депеналізація, кваліфікація злочинів, обрання судом форми реалізації кримінальної відповідальності, призначення конкретного виду та міри покарання за вчинений злочин тощо).

Пропонуємо виокремлювати два основні напрями (аспекти) майбутніх аксіологічних досліджень у сфері кримінального права: статичний та динамічний. У статичній науковому осмисленню підлягає кримінально-правова система на тому рівні її розвитку, який склався у конкретний період історико-культурного розвитку суспільства. При цьому з аксіологічної точки зору розглядається «чинне право» в найширшому його розумінні. Для глибокого розуміння ціннісної сфери кримінального права необхідно встановити роль абсолютних (універсальних) і відносних, соціальних, групових й індивідуальних та інших видів цінностей в існуванні сучасного права, насамперед, на підставі з'ясування аксіологічного змісту категорій «злочин» та «кримінально-правова відповідальність» з урахуванням результатів криміналізації та декриміналізації, пеналізації та депеналізації тощо.

Другий аспект стосується реалізації та трансформації кримінального права у соціальному бутті, у конкретних суспільних відносинах, у юридичній діяльності і т. ін. У цьому аспекті аксіологічні дослідження мають дати відповідь на питання про те, чи в правильному напрямі «рухається» кримінально-правова система, чи «зростає» цінність кримінального права як явища соціальної дійсності, наскільки відповідають процеси криміналізації та декриміналізації, пеналізації та депеналізації, реалізації кримінального права правовим цінностям.

Зазначені вище аспекти в жодному разі не можна протиставляти один одному – вони щільно взаємопов'язані між собою і лише у своїй сукупності можуть сприяти формуванню комплексної наукової концепції аксіологічного підходу у кримінальному праві.

Список використаних джерел:

1. Новая философская энциклопедия : в 4-х т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; предс. научно-ред. совета В. С. Степин. – М.: Мысль, 2010. – Т. 1. – 744 с.
2. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Ю. А. Демидов. – М.: Юрид. лит., 1975. – 184 с.
3. Філософський енциклопедичний словник / голов. ред. В. І. Шинкарук; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
4. Горобець К. В. Аксиосфера права: філософський і юридический дискурс: монографія / К. В. Горобець. – Одеса: Фенікс, 2013. – 218 с.
5. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін.]; за ред. О. Г. Данильяна. – Х.: Право, 2009. – 208 с.
6. Ивин А. А. Аксиология: науч. изд. / А. А. Ивин. – М.: Высш. шк., 2006. – 390 с.
7. Барышков В. П. Аксиология : учебное пособие / В. П. Барышков. – Саратов: Издат. центр «Наука», 2009. – 65 с.
8. Смирнова И. Г. Понятие и значение социальных ценностей в уголовном судопроизводстве (в продолжение рассуждений об аксиологической сущности права) / И. Г. Смирнова // Известия ИГЭА. – 2010. – № 6. – С. 141–145.
9. Гришук В. К. Соціальна цінність закону про кримінальну відповідальність / В. К. Гришук // Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12-13 жовт. 2016 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2016. – С. 38-43.
10. Причепій Є. М. Філософія : підручник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – 3-тє вид., стер. – К.: Академвидав, 2009. – 592 с.

Исследованы проблемы применения аксиологического подхода в уголовном праве. Обоснованы предложения о содержании основных аксиологических понятий и их соотношении. Выяснен предмет изучения уголовно-правовой аксиологии. Сделан вывод о значении аксиологического подхода для совершенствования действующего уголовного закона и практики его применения.

Ключевые слова: аксиологический подход, наука уголовного права, ценность, антиценность, оценка.

Problems of application of axiological approach to criminal law are investigated. Proposals for the content of the main axiological concepts and their relationship are grounded. Subject studying criminal legal axiology is clarified. The conclusion about the importance of axiological approach to improve existing criminal law and its practical application is made.

Key words: axiological approach, science of criminal law, value, antivalue, evaluation.